

Bartłomiej Rusin

Deportacja Żydów z Macedonii Wardarskiej, Bełomoria i Pirotu w historiografii bułgarskiej

Historiografia bułgarska dotycząca losów rodzimych Żydów w czasie drugiej wojny światowej jest bardzo bogata, niemniej temat ten od wielu lat cieszy się niegasnącym zainteresowaniem tamtejszych naukowców, jak również funkcjonuje w świadomości tego niewielkiego bałkańskiego narodu. Zasadniczą przyczyną jego popularności pozostaje fakt, że po 9 września 1944 r. (czyli już po przejęciu władzy przez komunistów i przyłączeniu się państwa do koalicji antyhitlerowskiej) mniejszość żydowska była w Bułgarii liczniejsza niż przed wojną i to mimo faktu, że kraj ten we wcześniejszym okresie (od 1 marca 1941 r.) związany był sojuszem z Trzecią Rzeszą.

Postępujące uzależnienie od Berlina, zapoczątkowane jeszcze w pierwszej połowie lat trzydziestych wieku XX¹, skłoniło władze bułgarskie do wprowadzenia ustawodawstwa antysemitowskiego (Ustawa o ochronie narodu), które oficjalnie zaczęło obowiązywać 23 stycznia 1941 r. Bułgaria pozostawała w tym czasie krajem neutralnym, by następnie zawrzeć sojusz z Berlinem i po zwycięstwie wojsk niemieckich w Jugosławii i Grecji przejąć władzę nad kilkoma terytoriami: większą częścią Macedonii Wardarskiej (zachodnia część tych ziem znalazła się we włoskiej strefie okupacyjnej), Pirotem oraz skrawkami Kosowa. Na południu Bułgaria objęła w posiadanie obszary między rzekami Struma i Marica, na które składały się Tracja Zachodnia wraz z częścią Macedonii Egejskiej i wyspą Thasos (tzw. Bełomorie). Ziemie te, określane jako „nowo wyzwolone” (jako że uważano je za część rdzennych ziem bułgarskich), zostały wkrótce przyłączone do państwa bułgarskiego na drodze specjalnej uchwały parlamentu. Następnie zaczęto tworzyć tam zręby administracji i systemu porządkowego w celu ich pełnej integracji z terytorium przedwojennej Bułgarii. Berlin natomiast uważał te obszary za jedynie tymczasowo oddane pod zarządek bułgarski, a o ich przyna-

---

¹ Na temat wzrostu wpływów politycznych i ekonomicznych Trzeciej Rzeszy w Bułgarii zob. Georgi Markow, *Byłgaro-germanskite odnoszenija 1931–1939*, Sofija: Izdatelstwo Nauka i Izkustwo, 1984; Marija Kolewa, *Germanskata ikonomiczeska politika kym Byłgarija meżdu dwete swetowni woini 1919–1939 g.*, Sofija: Akademichno izdatelstwo „Prof. Marin Drinov”, 2012, s. 106–134; Władimir Złatarski, *Rajchyt i Carstwoto. Germanskoto prisystwie w Byłgarija 1933–1940 g.*, Sofija: Awangard Prima, 2014.

leżności miano zdecydować dopiero po wojnie, z czego władze w Sofii zdawały sobie sprawę i co budziło ich nieustanne zaniepokojenie².

Objęcie w posiadanie wszystkich tych terytoriów związane było również ze wzrostem liczebności mniejszości żydowskiej, która według ostatniego przedwojennego spisu powszechnego, przeprowadzonego w Bułgarii w 1934 r., liczyła 48 565 osób, co stanowiło niecały procent populacji państwa³. Wraz z zajęciem terytoriów pokonanej Jugosławii i Grecji liczba ta zwiększyła się o kilkanaście tysięcy osób. Oficjalne dokumenty bułgarskie dotyczące liczebności Żydów na ziemiach „właściwej” Bułgarii oraz terytoriach anektowanych podają, że jeszcze na początku 1942 r. ich liczba wynosiła prawie 59 tys. osób, z czego Macedonię Wardarską zamieszkiwało 8601 Żydów, w Bełomoriu było ich 4641, natomiast w Pirocie i okolicach mniejszość żydowska liczyła 175 osób. W tej grupie znaleźli się również Żydzi posiadający obywatelstwo innych krajów, których według wskazanego wyżej dokumentu było 1835, w tym 46 obywateli polskich⁴.

Jednocześnie na przyłączone terytoria rozciągnięte zostało bułgarskie ustawodawstwo antysemityczne, które w kolejnych latach ulegało stopniowemu ostryżaniu. W sierpniu 1942 r. powołano do życia Komisariat ds. Żydowskich, na którego czele stanął Aleksander Belew (1900–1945), we wcześniejszym okresie urzędnik bułgarskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i główny autor wspomnianej Ustawy o ochronie narodu. Nowa instytucja objęła swoimi działaniami całość (z wyjątkiem Ustawy o podatku jednorazowym nałożonym na osoby pochodzenia żydowskiego oraz Ustawy przeciw spekulacji majątkami nieruchomości) spraw związanych z mniejszością żydowską w państwie i na terytoriach przyłączonych⁵. Szczytem działalności Belewa wymierzonej przeciwko Żydom było podpisanie 22 lutego 1943 r. specjalnej umowy z wysłannikiem Berlina Theodorem Danneckerem (1913–1945), która przewidywała deportację 20 tys. Żydów do „wschodnich regionów Niemiec”. Na terytoriach przyłączonych liczba osób pochodzenia żydowskiego wynosiła w tym czasie nieco ponad 11 tys. osób, aby więc wypełnić warunki umowy, konieczne było uzupełnienie transportów Żydami mieszkającymi w przedwojennych granicach Bułgarii. Na skutek prote-

---

² Dawid Koen, „*Czudoto na ewreiskija narod*” [w:] *idem, Ewreite w Bułgarija 1878–1949. Studii*, Sofija: Izdatelstwo „Fakel-Leonidowi”, 2008, s. 240.

³ Astruk Kałew, *Danni odnosno demografskoto połoženie na bułgarskite ewrei (1887–1940)*, „Godisznik na Obsztestweno-kulturno-proswetna Organizacija na Ewreite w Bułgarija” (dalej „Godisznik OKPOE”) 1981, t. 16, s. 100.

⁴ *Sprawki za broja na ewreite w Bułgarija kym 1942 g., Sofija, pyrвата połowina na 1942 g.* [w:] *Deportiraneto na ewreite ot Wardarska Makedonija, bełomorska Trakija i Pirost. Mart 1943 g. Dokumenti ot bułgarskite archiwi*, t. 1, red. Nadia Danowa, Rumien Awramow, Sofija: Obednineni Izdateli, 2013, nr 6, s. 133–134.

⁵ *Naredba izdadena wyz osnowa na Zakona za wyzłagane na Ministerskija sywet da wzema wsiczki merki za ureždane na ewreiskija wypros i swyrzanite s nego wyprosi* [29 VIII 1942 r.] [w:] *Obreczeni i spaseni. Bułgarija w antisemitskata programa na Tretija Raich. Izsledwanija i dokumenti*, red. Witka Toszkowa, Georgi Markow, Sofija: IK „Sinewa”, 2007, nr 60, s. 294.

stów parlamentarnej i pozaparlamentarnej opozycji deportacje Żydów będących obywatelami bułgarskimi (Żydzi z terytoriów przyłączonych zostali pozbawieni obywatelstwa w czerwcu 1942 r.) nie doszły ostatecznie do skutku. Znaczną rolę w tych wydarzeniach odegrał wiceprzewodniczący parlamentu bułgarskiego Dimityr Peszew (1894–1973), który na czele niewielkiej delegacji udał się do stolicy kraju, by tam wezwać premiera Bogdana Fiłowa (1883–1945) oraz członków jego gabinetu do zaprzestania aresztowań Żydów sofijskich. Niezależnie od Peszewa akcję podjęli również niektórzy hierarchowie Kościoła prawosławnego, którzy nagłośnili i potępiłi działania władz bułgarskich w stosunku do ludności żydowskiej⁶. Fiaskiem zakończyły się również kolejne próby wywózki bułgarskich Żydów podejmowane w pierwszym półroczu 1943 r., niemniej zostali oni wysiedleni ze wszystkich największych miast kraju na prowincję⁷. Ostatecznie z terytoriów anektowanych zostało deportowanych 11 357 Żydów, którzy zostali następnie zamordowani w obozie zagłady w Treblince⁸.

W późniejszym okresie, ze względu na zmianę sytuacji na frontach drugiej wojny światowej – przede wszystkim po niemieckich klęskach na Wschodzie oraz wyparciu sił Afrika Korps z północnej Afryki, a także nasilającą się walkę z oddziałami partyzanckimi – Bułgaria stopniowo rozluźniała swoje związki z Berlinem, licząc na łagodniejsze potraktowanie przez aliantów po zakończeniu konfliktu. Zarówno liberalizacja polityki w stosunku do Żydów, jak i zdystansowanie się do Trzeciej Rzeszy, na miarę ówczesnych możliwości Sofii, miały dać aliantom czytelny sygnał co do rzeczywistych poglądów bułgarskich elit politycznych na kontynuowanie sojuszu z Berlinem i ich gotowości do podjęcia rozmów o wyjściu z wojny. Na stanowisko władz wpłynęły także bombardowania największych miast kraju przez Amerykanów i Brytyjczyków, które ambasador niemiecki w Sofii Adolf Heinz Beckerle (1902–1976) łączył z rosnącym sprzeciwem rządu wobec pomysłu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” w Bułgarii⁹. Przewrót 9 września 1944 r. i utworzenie gabinetu Kimona Georgiewa (1882–1969) ozna-

⁶ Michael Bar-Zohar, *Beyond Hitler's Grasp: The Heroic Rescue of Bulgaria's Jews*, Massachusetts: Adams Media Corporations, 1998, s. 113–128.

⁷ Koen, „Czudoto na ewreiskija narod”..., s. 244–260.

⁸ *Otczet za deinostta na Komisarstwoto na ewreiskite wyprosi za wremeto ot 1 januari do 31 mart 1943 godina, Sofija, meźdu 31 mart i 21 juli 1943 g.* [w:] *Deportiraneto na ewreite ot wardarska Makedonija, bełomorska Trakija i Piroto...*, t. 1, nr 278, s. 569. Źródła nie są zgodne w kwestii rzeczywistej liczby deportowanych Żydów. Wedle dokumentów Komisariatu ds. Żydowskich ich liczba wynosiła 11 362 osoby, natomiast raport niemieckiego attaché w Sofii Hoffmana z 5 IV 1943 r. mówi o 7122 Żydach z Macedonii i 4221 Żydach deportowanych z Bełomoria i Pirotu (zob. Wanja Stojanowa, *Byłgarija i ewreite ot prisjedinenite teritorii prez wtorata swetowna woina*, <http://dialogueurope.org/uploads/JewsCol/Panel303.pdf> [dostęp 5 IV 2015 r.], s. 89). Z kolei Christo Bojadżiew posługuje się w swojej książce liczbą 11 384 Żydów deportowanych z ziem anektowanych (*idem*, *Spasjawaneto na byłgarskite ewrei prez wtorata swetowna woina*, Sofija: Uniwersitetsko Izdatelstwo „Sw. Kliment Ochridski”, 1991, s. 51).

⁹ Frederick Chary, *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1972, s. 169–170.

czały definitywne zniesienie ustawodawstwa antysemitycznego oraz postawienie przed sądem osób odpowiedzialnych za prześladowania i deportację Żydów na przedwojennym terytorium Bułgarii i ziemiach anektowanych¹⁰.

Przedstawiony tu, z konieczności niepełny i bardzo ogólny, zarys losów społeczności żydowskiej w Bułgarii i na terytoriach przyłączonych służyć ma tutaj jednemu podstawowemu celowi, a mianowicie zwróceniu uwagi na różnicę w traktowaniu przez władze bułgarskie obu tych grup w pierwszej połowie 1943 r. Wywózki Żydów z ziem Macedonii Wardarskiej, Pirotu i Bełomoria były i są bowiem tematem trudnym i bolesnym dla Bułgarów, którzy wolą przedstawiać własny naród jako jedyny, który oparł się hitlerowskim żądaniom deportacji, a tym samym nie wziął udziału w Holokauście. W dalszej części tekstu spróbuję prześledzić (na wybranych przykładach), w jaki sposób ta kwestia przedstawiana była w historiografii bułgarskiej od zakończenia drugiej wojny światowej aż po publikacje wydawane w ostatnich latach. W tekście przyjęte zostało kryterium chronologiczne, które, mam nadzieję, pozwoli na pełniejsze uchwycenie procesu ewolucji sposobów prezentowania i ocen formułowanych przez uczonych bułgarskich w kwestii deportacji Żydów z terytoriów anektowanych.

Pierwszą publikacją traktującą o losach Żydów na ziemiach bułgarskich był zbiór dokumentów przygotowany przez Natana Grinberga, opublikowany w Sofii w 1945 r. Tom w założeniu autora miał być aktem oskarżycielskim wobec Aleksandra Belewa i urzędników Komisariatu ds. Żydowskich, przygotowanym w okresie prac tzw. siódmego składu Sądu Ludowego¹¹. Zamieszczone w nim dokumenty dotyczą przede wszystkim deportacji przeprowadzonych w marcu 1943 r. oraz prób wysiedlenia Żydów z przedwojennych granic państwa w okresie kwiecień-maj tego samego roku. W zakończeniu swojej książki Grinberg podkreśla, że naród bułgarski nie był nastawiony antysemitcko, zrzucając całość winy za prześladowania i wywózki Żydów z terytoriów anektowanych na kolejne bułgarskie rządy¹².

Większość bułgarskich Żydów wyemigrowała do Izraela w okresie 1948–1949, na co wpłynęła głównie polityka władz komunistycznych wobec tej mniejszości, jak również działalność organizacji syjonistycznych, których pragnieniem był powrót do ziemi przodków. W literaturze proces ten określany jest jako wielka alija Żydów bułgarskich¹³. Ci, którzy zdecydowali się pozostać, zmuszeni

---

¹⁰ *Naredba-Zakon za otmenjawane na ogranciczeni jata za licata od nebyłgarski proizchod* [14 XI 1944 r.] [w:] *Antiewreiskoto zakonodatelstvo i negowo preodoljawane (1942–1945). Sbornik normatywni aktowe s izsledwane ot prof. Dimityr Tokuszew*, red. Petko Dobczew, Sofija: Feneja, 2010, s. 261–263.

¹¹ Nadia Danowa, *Dyłgata sjanka na minafoto. Deportacijata na ewreite ot Zapadna Trakija, Wardarska Makedonija i Piro: systojanie na prouczwaneto na problema* [w:] *Deportiraneto na ewreite ot wardarska Makedonija, bełomorska Trakija i Pirot...*, t. 1, s. 37.

¹² Natan Grinberg, *Dokumenti*, Sofija: Centralnata konsistorija na ewreite w Byłgarija, 1945, s. 194.

¹³ Szlomo Szealtiel, *Ot rodina kym oteczestwo. Emigracija i nelegalna imigracija ot i prez Byłgarija w perioda 1939–1949*, Sofija: Uniwersitetsko Izdatelstwo „Sw. Kliment Ochridski”, 2008, s. 424.

byli przyjąć oficjalną wykładnię Bułgarskiej Partii Komunistycznej (BPK), popularyzującej mit decydującego udziału rodzimej kompartii w uratowaniu bułgarskich Żydów. Wydawany od 1966 r. „Rocznik” („Godisznik”) stał się główną tubą propagandową podobnych tez, często podkreślano również rolę pierwszego sekretarza BPK Todora Żiwkowa (1911–1998) w tych wydarzeniach. Jednocześnie głównymi odpowiedzialnymi za przeprowadzenie deportacji uczyniono polityków sprawujących władzę przed przewrotem z 9 września 1944 r. (określano ich jako „faszystów”, a cały reżim nazywano „faszystowskim”), na czele z monarchą Borysem III (1894–1943) oraz Bogdanem Fiłowem, kierującym rządem w okresie od lutego 1940 do września 1943 r.¹⁴

Poza wspomnianym wyżej „Godisznikiem” brakowało jednak na rodzimym rynku wydawniczym bardziej obszernej publikacji o charakterze zwartym, która poruszałaby temat losów Żydów bułgarskich w czasie wojny. Za taką należy uznać zbiór dokumentów w opracowaniu grupy historyków wydany w 1978 r. pt. *Walka narodu bułgarskiego o uratowanie Żydów w Bułgarii w czasie drugiej wojny światowej*¹⁵. Temat deportacji nie stanowił tutaj centralnego zagadnienia całego zbioru, niemniej warte uwagi są szczególnie dokumenty dotyczące motywacji władz oraz samego procesu przygotowania i przeprowadzenia wywózki Żydów z ziem przyłączonych. We wstępie redaktorzy podkreślili, zgodnie z wymaganiami epoki, rolę Bułgarskiej Partii Robotniczej, która miała jakoby przewodzić narodowi bułgarskiemu w walce o uratowanie swoich współobywateli. Doceniono również rolę części „postępowej” inteligencji oraz niektórych deputowanych, którzy mieli pozostawać pod wpływem komunistycznej propagandy. Autorzy tomu stwierdzają wprost, że uratowania Żydów dokonał naród, przepojony duchem tradycyjnej bułgarskiej tolerancji, zawartej w zapisach konstytucji tyrnowskiej z 1879 r. Niewiele miejsca poświęcono natomiast roli króla Borysa III, ograniczając się do kilkukrotnego stwierdzenia, że zatwierdzał on akty prawne uchwalane przez gabinet Fiłowa¹⁶.

Kwestię deportacji skomentował w swoich pracach także Hczo Dimitrow, bułgarski historyk i polityk, minister oświaty, nauki i kultury w latach 1986–1987 oraz członek Komitetu Centralnego BPK. Jego zdaniem główna odpowie-

¹⁴ Isak Naimowicz, *Koi spasi bylgarskite ewrei ot lagerite na smyrta*, „Godisznik OKPOE” 1966, t. 1, s. 63–80; Josif Maier, *Spasjawaneto na bylgarskite ewrei ot unisztozenie*, „Godisznik OKPOE” 1967, t. 2, s. 21–40; *Borbata na BKP protiv rasizma i antisemitizma*, „Godisznik OKPOE” 1971, t. 6, s. 313–335; Petko Iwanow, *Deinostta na studentskata mladez w Sofijskite okryzni organizacii na BRP i RMS prez perioda na wyoryzenata antifaszistkata borba (1941–1944)*, „Godisznik OKPOE” 1980, t. 15, s. 127–150; Ruben Awramow, *Drugarijat Žiwkow na 70 godini*, „Godisznik OKPOE” 1981, t. 16, s. 7–19; Chaim Oliwer, *Borbata na BKP za spasjawaneto na bylgarskite ewrei ot lagerite na smyrta*, „Godisznik OKPOE” 1984, t. 19, s. 83–96.

¹⁵ *Borbata na bylgarskija narod za zashtita i spasjawaneto na ewreite w Bylgarija prez wto-rata swetowna woina. Dokumenti i materialy*, red. Dawid Koen, Todor Dobrijanow, Raina Manafowa, Sofija: BAN, 1978.

¹⁶ *Ibidem*, s. 5–12.

działność za wysiedlenie Żydów z Bełomoria spoczywa na Borysie III, który wyraził zgodę na przeprowadzenie całej operacji¹⁷. Z kolei w innej swojej książce Dimitrow stwierdza, że uratowanie Żydów bułgarskich (ma tutaj na myśli osoby mieszkające w granicach przedwojennych) było możliwe dzięki zasadniczej zmianie układu sił w toczonej wojnie na początku 1943 r., kiedy wojska niemieckie poniosły klęskę pod Stalingradem. Jeśli chodzi natomiast o obszary przyłączone i żyjących tam Żydów, autor pisze, iż „nowe ziemie” niezależnie od faktu, że ich status nie był uznany międzynarodowo, stanowiły część terytorium państwowego Bułgarii, na którym wprowadziła ona własną administrację w każdej sferze ich funkcjonowania. Podobnie wskazuje, że umowa o wysiedleniu została podpisana przez władze bułgarskie, a nie okupacyjne, oraz że to bułgarski Komisarjat ds. Żydowskich przygotował i przeprowadził całą operację, przy wsparciu bułgarskich sił porządkowych i wojska. Zdaniem Dimitrowa król Borys w tym momencie nie był już w stanie zmienić biegu prowadzonej polityki, będąc rozdartym między narastającą obawą o przyszłą klęskę militarną Rzeszy (i związanymi z tym negatywnymi konsekwencjami dla samej Bułgarii) a nieustannie zwiększającym się sprzeciwem wewnętrznym w państwie. Niemniej to monarcha zatwierdził umowę dotyczącą deportacji, która została przeprowadzona przy jego pełnej wiedzy i zgodzie¹⁸.

Pod koniec epoki komunistycznej pojawiła się na bułgarskim rynku wydawniczym pozycja poświęcona Sądowi Ludowemu, funkcjonującemu w latach 1944–1945. Autor książki potraktował w niej jednak kwestię wywozek dość pobieżnie, zadowolając się stwierdzeniem, że największa odpowiedzialność za wysiedlenie Żydów z terytoriów anektowanych spoczywała na Aleksandrze Belewie oraz Jarosławie Kalicyńcu, nadzorującym przebieg operacji w Bełomoriu¹⁹.

Upadek komunizmu w Bułgarii otworzył nowe możliwości dyskusji nad tematem deportacji Żydów z terytoriów przyłączonych. W jednej z pierwszych publikacji wydanych w kraju po 1989 r. Christo Bojadżiew przyjął bardziej promonarchiczne stanowisko, akcentując przede wszystkim rolę dyplomacji niemieckiej i wysłanego do Bułgarii Teodora Danneckera, którzy poprzez naciski na władze w Sofii doprowadzili do rozpoczęcia procesu wywozek. Autor przywołuje w swoim tekście również wiele opinii zwracających uwagę na jedynie nominalną władzę Bułgarii na terytoriach anektowanych, starając się *de facto* zdjąć odpowiedzialność z władz w Sofii za przeprowadzone deportacje. Sugeruje przy tym, że król Borys wybrał „mniejsze zło”, poświęcając Żydów z Macedonii

---

¹⁷ Hczo Dimitrow, *Byłgarija na Bałkanite i w Ewropa*, Sofija: Narodna prosweta, 1983, s. 134. Cyt. za: Danowa, *Dyłgata sjanka na minafoto...*, s. 40.

¹⁸ Hczo Dimitrow, *Byłgarija sresztu Holokosta* [w:] *idem, Meżdu Miunchen i Potsdam. Byłgarskata politika prez Wtorata swetowna woina. Istoriceski oczeri*, Sofija: Uniwersitetsko Izdatelstwo „Sw. Kliment Ochridski”, 1998, s. 79–81.

¹⁹ Dimityr Tokuszew, *Narodnijat syd 1944–1945. Prawno-istoricesko izsledwane*, Sofija: 1989, s. 7. Cyt. za: Danowa, *Dyłgata sjanka na minafoto...*, s. 41.

i Bełomoria, aby uratować cztery razy liczniejszą mniejszość żydowską w przedwojennych granicach państwa²⁰. Podobne stanowisko zaprezentował w swojej książce Stefan Gruew, który główną rolę w dziele uratowania bułgarskich Żydów przypisał głowie państwa, ponownie wskazując na silną presję ze strony hitlerowskich Niemiec oraz działalność Aleksandra Belewa. Autor twierdzi, że w marcu 1943 r. nikt w Bułgarii nie wiedział o niemieckich planach „ostatecznego rozwiązania” – opinia, która po dziś dzień jest wykorzystywana w obronie ówczesnych władz, i to mimo faktu, że przeczą temu źródła z epoki²¹. W ten sam nurt wpisuje się artykuł Georgiego Daskałowa, który tylko lakonicznie odniósł się w swoim tekście do kwestii deportacji, podkreślając rolę nacisku niemieckiego oraz działania Komisariatu ds. Żydowskich i jego szefa Aleksandra Belewa²².

Także Witka Toszkowa poświęciła w swojej pracy naukowej wiele uwagi okresowi drugiej wojny światowej i losom Żydów. Jako pierwsza w 1992 r. opracowała fragmenty dziennika Adolfa Heinza Beckerlego, pełniącego funkcję ambasadora niemieckiego w Sofii. We wstępie do wydania autorka pisze, że Beckerle był znanym antysemitą, od początku współpracującym z władzami w Berlinie w ramach planu realizacji „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. Od początku też wykazywał się optymizmem w sprawie przyłączenia się Bułgarii do jego wykonania, szczególnie po propozycji ministra spraw zagranicznych Iwana Popowa, aby ujednoczyć ustawodawstwo antysemityczne z tym obowiązującym w Rzeszy (listopad 1941 r.). O pierwszych problemach donosił Beckerle już rok później, kiedy premier Bogdan Fiłow z rezerwą odniósł się do pomysłu przyspieszenia deportacji, stwierdzając, że jego kraj potrzebuje żydowskiej siły roboczej do pracy przy budowie dróg i innych obiektów komunikacyjnych²³. Po fiasku próby wywózki Żydów ze „starych” granic niemiecki ambasador zapisał w swoim dzienniku pod datą 10 marca 1943 r., że „stało się dokładnie to, co przewidywałem! A zaproponowany przeze mnie wariant deportacji tylko z rejonów okupowanych [tak w oryginale – B.R.] nie przyniósłby lepszego rezultatu”²⁴. W późniejszym okresie Beckerle ze względu na trudną sytuację na frontach i niejednoznaczne stanowisko Bułgarii co do pozostania w sojuszu z Berlinem proponował odłożyć kolejny etap deportacji na bliżej nieokreśloną przyszłość²⁵.

W kolejnej swojej publikacji poświęconej historii bułgarskich Żydów Toszkowa kwalifikuje politykę prowadzoną przez Sofię jako „nieuleganie” Trzeciej Rze-

²⁰ Christo Bojadziew, *Spasjawaneto na bułgarskie ewrei prez Wtorata swetowna woina*, Sofija: Uniwersitetsko Izdatelstwo „Sw. Kliment Ochridski”, 1991, s. 53–55.

²¹ Stefan Gruew, *Korona ot tryni. Caruwaneto na Boris III 1918–1943*, Sofija: Bułgarski pisatel, 1991. Cyt. za: Danowa, *Dyłgata sjanka na minałoto...*, s. 41.

²² Georgi Daskałow, *Demografskite procesi w Iztoczna Makedonija i Zapadna Trakija (1 januari–25 oktowri 1944 g.)*, „Woennoistoriczeski Sbornik” 1992, t. 1, s. 17–47.

²³ *Iz dnewnika na Bekerle – pyłnomoshten minister na Tretija Raich w Bułgarija*, red. Witka Toszkowa, Sofija: Christo Botew, 1992, s. 12–15.

²⁴ *Ibidem*, s. 90.

²⁵ *Ibidem*, s. 15–16.

szy, podkreślając rolę nacisku niemieckiego oraz sprzeciw społeczeństwa wobec prób wywiezienia Żydów mieszkających w przedwojennych granicach państwa²⁶.

Pod koniec XX w. pojawiła się jeszcze jedna książka, autorstwa Josifa Ilela oraz Władimira Paunowskiego, wydana w języku angielskim i bułgarskim. W swoim tekście Paunowski podkreślił, że ustawodawstwo antysemickie w Bułgarii zostało uchwalone bez bezpośredniego nacisku niemieckiego, zgodnie z sugestią i w wybrany przez króla Borysa momencie. Jednocześnie stwierdził, że była to ostatnia chwila przed pojawieniem się presji ze strony Berlina w kwestii żydowskiej. Rezultatem ustaw rasowych oraz polityki Bułgarii była deportacja, przeprowadzona na żądanie i pod naciskiem niemieckim, która doprowadziła również do wysiedlenia Żydów z Sofii i innych miast bułgarskich na prowincję w maju 1943 r. Jego zdaniem Bułgarzy, realizując linię polityki niemieckiej wobec Żydów, liczyli również na ostateczne usankcjonowanie statusu nabytków terytorialnych uzyskanych w pierwszej połowie 1941 r.²⁷ Z kolei Josif Ilel poświęcił swój tekst udziałowi Żydów w walce o własne ocalenie, podkreślając przy tym rolę innych czynników, które dopomogły w ostatecznym fiasku deportacji ze „starych” granic państwa – w tym kontekście zwrócił on uwagę przede wszystkim na sprzeciw społeczeństwa bułgarskiego wobec prób deportacji ludności żydowskiej oraz zmianę położenia międzynarodowego Bułgarii na początku 1943 r. Problem wywózki Żydów z Bełomoria i Macedonii pojawia się w tekście jedynie incydentalnie²⁸.

Kwestię deportacji ujęli w swoich opracowaniach również Iwan Chadzijski i Nikołaj Poppetrow. Chadzijski w książce poświęconej losom Żydów na ziemiach anektowanych oraz w południowo-zachodniej Bułgarii jednoznacznie stwierdził, że „o losie ludności żydowskiej w Bełomoriu i Macedonii zdecydowała w tym czasie bułgarska wyższa i lokalna administracja”, sprzeciwiając się także tendencji do nieobarczania odpowiedzialnością Borysa III i premiera Bogdana Fiłowa za przeprowadzone wywózki²⁹. Z kolei Nikołaj Poppetrow we wstępie do opracowanych przez siebie wspomnień Dimitra Peszewa, wiceprzewodniczącego bułgarskiego parlamentu i głównego inicjatora tzw. akcji kjustendińskiej³⁰,

²⁶ Witka Toszkowa, *Fragmenti ot istorijata na ewreite w Byłgarija*, Sofija: Drużestwo za družba Byłgarija-Izrael, 1997. Cyt. za: Danowa, *Dyłgata sjanka na minato...*, s. 43.

²⁷ Władimir Paunowski, *Antiewreiskoto zakonodatelstwo w Byłgarija prez Wtorata swetowna woina* [w:] *idem*, Josif Ilel, *Ewreite w Byłgarija meżdu unisztożenieto i spasenieto*, Sofija: Adasa-Press, 2000, s. 36–38.

²⁸ Josif Ilel, *Byłgarskite ewrei – faktor w bitkata za sobstwenoto si oceljawane ot unisztożenie. Zashto byłgarite spasicha ewreite w Byłgarija?* [w:] *ibidem*, s. 121–161.

²⁹ Iwan Chadzijski, *Sydbata na ewreiskoto naselenie w Bełomorska Trakija, Wardarska Makedonija i jugozapadna Byłgarija prez 1941–1944*, Dupnica: IIA Dewora-Bi, 2004. Cyt. za: Danowa, *Dyłgata sjanka na minato...*, s. 45.

³⁰ Zob. Bojadżiew, *Spasjawaneto na byłgarskite...*, s. 59–74; Gabriel Nisim, *Czowekyt, koito sprja Hitler. Istorijata na Dimityr Peszew, spasił ewreite na edna nacija*, Sofia: Narodno sybranie na Republika Bałgarija, 1999, s. 209–225.

podkreślił, że deportacja była logiczną konsekwencją polityki państwa bułgarskiego od momentu uchwalenia Ustawy o ochronie narodu w grudniu 1940 r. Szczególną uwagę zwrócił on na kolejno przyjmowane rozporządzenia rządowe, stanowiące podstawę do przyszłej wywózki³¹.

Nowe opracowania dotyczące interesującego nas tutaj tematu pojawiły się w Bułgarii także w ostatnich kilku latach. Do najważniejszych pozycji należy z pewnością książka autorstwa Rumena Awramowa, poświęcona ekonomicznej eksploatacji Żydów w latach 1940–1944. Autor odrzuca pogląd zakładający, że mniejszość żydowska w przedwojennych granicach państwa została „uratowana”, wskazując, że mimo faktu ocalenia tej grupy od fizycznej eksterminacji była ona poddana brutalnej eksploatacji ekonomicznej, pozbawiona wszelkich praw oraz wysiedlona na prowincję³². Obok tej pozycji pojawiła się niewielka objętościowo praca Spasa Taszewa, w której deportacja ponownie tłumaczona jest silnym naciskiem niemieckim oraz działalnością szefa Komisariatu ds. Żydowskich, natomiast monarcha jawi się w publikacji jako ten, który uratował Żydów bułgarskich od śmierci w obozie zagłady w Treblince³³. Niewiele miejsca tematowi polityki bułgarskiej wobec Żydów i samej deportacji poświęcono w tomie pokonferencyjnym dotyczącym historii Bułgarii w latach 1940–1944. Problematyka ta pojawiła się w nim jedynie mimochodem w niektórych tekstach, niemniej wyraźny jest brak choćby jednego artykułu poświęconego temu zagadnieniu³⁴.

Podobne różnice w ocenach zaprezentowano w kolejnym zbiorze pokonferencyjnym, poświęconym historii Żydów środkowoeuropejskich w latach 1939–1989, opublikowanym w 2013 r. Z jednej strony odnaleźć tam można artykuły, w których padają stwierdzenia, że władza bułgarska na ziemiach anektowanych nie miała ostatecznie ustalonego charakteru oraz że Żydzi znajdowali się poza bułgarskim systemem prawnym, z drugiej zaś teksty otwarcie podkreślające odpowiedzialność władz w Sofii za dokonanie deportacji³⁵.

Po upadku komunizmu pojawiło się w Bułgarii również kilka zbiorów dokumentów poświęconych ustawodawstwu antysemitickiemu oraz losom Żydów w „starych” granicach państwa i na ziemiach anektowanych. Pierwszą publikacją tego rodzaju była książka przygotowana przez wspomnianego wyżej Dawida

³¹ Dimityr Peszew, *Spomeni*, red. Nikolaј Poppetrow, Sofija: Gutenberg, 2004.

³² Rumen Awramow, *„Spasenie” i padenie. Mikroekonomika na dyrżawnija antisemitizm w Byłgarija 1940–1944 g.*, Sofija: Uniwersitetsko Izdatelstwo „Sw. Kliment Ochridski”, 2012.

³³ Spas Taszew, *Deportacijata na ewreite ot Wardarska Makedonija i Bełomoriето. Fakti i mitowe*, Sofija: Makedonski Nauczen Institut, 2012.

³⁴ *Nacionalnoto obedinenie na Byłgarija 1940–1944 g. Sbornik dokładi ot nacionalnata nauczna konferencija w Błagoewgrad, 14–15 april 2011*, red. Trendafil Mitew, Aleksandyr Grebenarow, Sofija: Makedonski Nauczen Institut, 2012.

³⁵ *Ewreite w Iztoczna Ewropa i Sywetskija syjuz w godinite na wtorata swetowna woina i Studenata woina (1939–1989)*, red. Kostadin Grozew, Rumjana Marinowa-Christidi, Sofija: Uniwersitetsko Izdatelstwo „Sw. Kliment Ochridski”, 2013. Cyt. za: Danowa, *Dylgata sjanka na minaloto...*, s. 51.

Koena³⁶. W tomie zamieszczonych zostało w sumie 145 dokumentów, obejmujących okres od jesieni 1940 r. do momentu przewrotu z 9 września 1944 r. Ze względu na taką specyfikę publikacji tylko kilka z prezentowanych materiałów dotyczy procesu samej deportacji. We wstępie do wydania Koen stwierdza, że nazistowskie plany wywózki Żydów zakończyły się fiaskiem ze względu na głęboko zakorzenione w bułgarskim narodzie tradycje demokratyczne i tolerancję wobec innych grup etnicznych. W uratowaniu ludności żydowskiej jego zdaniem dopomogły również zabiegi dyplomatyczne wielkich mocarstw oraz, przede wszystkim, ich zwycięstwa na frontach drugiej wojny światowej. Jednocześnie autor wyraził żal, że ponad 11 tys. Żydów poniosło śmierć w obozie zagłady w Treblince³⁷.

Temat deportacji pojawił się zupełnie pobieżnie w tomie z 2002 r. poświęconym roli Kościoła prawosławnego w dziele ratowania Żydów. Z opublikowanych fragmentów stenogramów obrad bułgarskiego Synodu wynika jednoznacznie, że wyższa hierarchia duchowna zaznajomiona była z faktem, że na terytoriach anektowanych prowadzona jest akcja deportacyjna, jak również wiedziała o próbach przeprowadzenia wywózek z terenów znajdujących się w przedwojennych granicach państwa³⁸. W tym samym roku pojawiła się również bibliografia prac poświęconych dziejom Żydów na ziemiach bułgarskich. W przygotowanym zestawieniu znalazło się w sumie 1917 pozycji, z czego tylko siedem zostało ujętych pod hasłem „wysiedlenie”. Podobnie tylko siedem pozycji znalazło się w katalogu przedmiotowym książki pod hasłem „Holokaust”³⁹.

Dwa kolejne zbiory dokumentów, wydane w 2007 i 2010 r., również jedynie pobieżnie traktują o procesie deportacji, skupiając się na całości antyżydowskiej polityki państwa bułgarskiego w latach 1940–1944. Zamieszczone w nich akty prawne dotyczące samego przygotowania i przeprowadzenia wywózek są w zasadzie powieleniem zawartości wcześniej wydanych tomów i nie wnoszą wiele nowego do omawianego tematu⁴⁰. W słowie wstępnym do tomu z 2010 r. Dimityr Tokuszew całkowicie skupił się na analizie podstawy prawnej przygotowanej deportacji, dochodząc do wniosku, że mimo nieustalonego ostatecznie statusu ziem anektowanych przez Bułgarię w pierwszej połowie 1941 r. faktycz-

---

³⁶ *Oceljawaneto. Sbornik ot dokumenti 1940–1944*, red. Dawid Koen, Sofija: Izdatelski Centyr „Szalom”, 1995.

³⁷ *Ibidem*, s. 38.

³⁸ *Głasowe w zasztita na graždanskoto obszttestwo. Protokoli na Swetija Sinod na Byłgarskata prawosławna cyrkwa po ewreiskija wypros (1940–1944)*, red. Alben Tanewa, Ivanka Gezenko, Sofija: Uniwersitetsko Izdatelstwo „Sw. Kliment Ochridski”, 2002. Zob. *The Power of Civil Society in the Time of Genocide. Proceedings of the Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church on the Rescue of the Jews in Bulgaria 1940–1944*, red. Alben Tanewa, Ivanka Gezenko, Sofia: Sofia University Press St. Kliment Ochridski, 2005, s. 121–126.

³⁹ *Ewreite po byłgarskite zemi. Anotirana bibliografija*, red. Żak Eskenazi, Alfred Krispin, Sofija: IMIR, 2002.

⁴⁰ *Obreczeni i spaseni..., passim; Antiewreiskoto zakonodatelstwo..., passim.*

nie stanowiły one część bułgarskiego terytorium państwowego, na którym zorganizowana została cywilna, porządkowa i wojskowa administracja z centrum decyzyjnym znajdującym się w Sofii⁴¹. Temat deportacji Żydów z Macedonii Wardarskiej został natomiast zupełnie pominięty w zbiorze dokumentów dotyczących rządów bułgarskich w tej prowincji w latach 1941–1944, wydanym w 2012 r. przez archiwa państwowe⁴².

Przełomem w omawianym temacie był bardzo obszerny (liczący ponad 2000 stron), dwutomowy zbiór dokumentów, który pojawił się na bułgarskim rynku księgarskim w 2013 r.⁴³ Został on w całości dedykowany tematowi deportacji Żydów z Bełomoria, Pirotu i Macedonii Wardarskiej. W opracowaniu zastosowano klucz chronologiczny – pierwszą część poświęcono losom mniejszości żydowskiej na terytoriach anektowanych przed rozpoczęciem deportacji. W części drugiej, najbardziej obszernej, znajdują się dokumenty dotyczące przygotowania operacji, pozycji międzynarodowej Sofii i jej stosunków z Berlinem oraz samego procesu aresztowania i wywózki Żydów poza granice państwa. Autorzy tomu skupili również część uwagi na reakcjach społecznych na przeprowadzoną deportację, jak również na kwestii pozostawionych po Żydach majątków oraz powojennych prac Sądu Ludowego w Bułgarii. W sumie w obu tomach opublikowanych zostało 609 dokumentów, w tym pełne spisy osób deportowanych z ziem Macedonii Wardarskiej, Pirotu i Bełomoria⁴⁴. We wstępie do książki Rumen Awramow stwierdza jednoznacznie, że Trzecia Rzesza nie rościła sobie żadnych praw do terytoriów administrowanych przez Bułgarię, tolerując proces umacniania bułgarskiej władzy na tych ziemiach. Co więcej, Bułgaria miała pełną swobodę w realizacji swojej polityki wobec mniejszości żydowskiej na ziemiach przyłączonych. Warto w tym miejscu zacytować jego słowa:

[...] z opublikowanych dokumentów wynika jasno, że władze bułgarskie ani przez moment nie przejawiały wahania w kwestii wysiedlenia Żydów z Bełomoria i Macedonii Wardarskiej, że od początku do końca rząd przyjmował ich deportację jako dopuszczalną w związku z realizacją swoich celów międzynarodowych.

I dalej:

Kiedy na szczycie piramidy wartości postawiono realizację „celów narodowych” [zjednoczenie wszystkich ziem uznawanych historycznie za bułgarskie – B.R.], wszystkie inne zadania i kroki zostały im podporząd-

⁴¹ Cyt. za: Danowa, *Dyłgata sjanka na minatoto...*, s. 48.

⁴² *Byłgarskoto uprawlenie wyw Wardarska Makedonija (1941–1944). Dokumentalen sbornik*, red. Aleksandyr Grebenarow, Nadja Nikołowa, Sofija: Dyrżawna Agencija „Archiwi”, 2012.

⁴³ *Deportiraneto na ewreite ot wardarska Makedonija, bełomorska Trakija i Pirot. Mart 1943 g. Dokumenti ot bułgarskie archiwi*, t. 1–2, red. Nadia Danowa, Rumen Awramow, Sofija: Obedineni Izdateli, 2013.

⁴⁴ *Ibidem*, t. 1, s. 856–1133.

kowe i jakiegokolwiek byłyby decyzje prowadzące do ich urzeczywistnienia, zyskiwały one automatyczne uzasadnienie, skąpane w patriotycznym uniesieniu [...]. Goniąc za swoim „ideałem narodowym” w złożonych warunkach przedwojennych, Bułgaria dokonała wyboru i została sojusznikiem Trzeciej Rzeszy w czasie wojny. Była to decyzja, która, niezależnie czy podjęta wspólnie z Niemcami, czy pod ich naciskiem, pociągnęła za sobą odpowiedzialność za skutki, których ślepe odrzucanie prowadzi jedynie do niegodnego negacjonizmu⁴⁵.

Całość publikacji jest bardzo cenna nie tylko ze względu na fakt, że autorzy podjęli próbę zerwania z dominującym w bułgarskiej historiografii poglądem na brak udziału Bułgarii w Holokauście, każącym widzieć ten naród jako jedyny, który nie jest odpowiedzialny za tragedię Żydów europejskich w trakcie drugiej wojny światowej. W tomach zamieszczono wiele niepublikowanych dotychczas dokumentów, stanowiących ważne uzupełnienie dla już obecnych na rodzimym rynku wydawniczym pozycji.

W tym samym roku pojawił się w Bułgarii jeszcze jeden zbiór dokumentów, tym razem poświęcony pracom wspomnianego już tzw. siódmego składu Sądu Ludowego, utworzonego specjalnie dla osądzenia osób zaangażowanych w działania wymierzone w mniejszość żydowską w latach 1940–1944. W treści tomu znalazły się dokumenty związane z dwoma podstawowymi kręgami problemów, dotyczącymi z jednej strony antysemitkiej polityki państwa bułgarskiego w latach 1940–1944, z drugiej zaś prac samego sądu w okresie luty–kwiecień 1945 r. Przedstawiona została podstawowa część samego procesu, mowy oskarżycielskie, jak również wyroki sądowe wraz z ich uzasadnieniem⁴⁶.

Kończąc ten z konieczności skrótowy i niepełny przegląd historiografii bułgarskiej na temat deportacji Żydów z terytoriów Bełomoria, Pirotu i Macedonii Wardarskiej, należy zwrócić uwagę na dwie paralelnie pojawiające się tezy: według jednej to władze bułgarskie z urzędującym monarchą Borysem III na czele były odpowiedzialne za wywózki Żydów do obozu zagłady w Treblince, druga zaś uznaje takie stwierdzenie za nieuprawnione. Jak zauważono, wielu historyków bułgarskich próbuje dowodzić, że ziemie anektowane pozostawały jedynie pod nominalnym zwierzchnictwem Bułgarii, o ich faktycznym statusie w czasie wojny, a także o ostatecznej przynależności po zakończeniu konfliktu, decydował i miał zdecydować Berlin. Wydaje się to tezą nieuzasadnioną, zważywszy na fakt znacznej swobody i szeroko zakrojonych działań władz w Sofii na rzecz definitywnego połączenia tych terytoriów z państwem bułgarskim. Taka argumentacja pozwala jednak na uniknięcie przyjęcia pełnej odpowiedzialności

---

⁴⁵ Rumen Awramow, *Czeteiki archiwite na deportacijata [w:] Deportiraneto na ewreite...*, t. 1, s. 34–35.

⁴⁶ *VII systaw na Narodnija syd. Edno zabraweno dokumentalno swidetelstwo za antisemitizma w Byłgarija prez 1940–1944*, red. Wyrban Todorow, Nikolaј Poppetrow, Sofija: Izdatelstwo „Iztok-Zapad”, 2013.

za dokonane deportacje i zrzucenie winy na silną presję ze strony Trzeciej Rzeszy. Jak wskazuje w swoim tekście cytowana już tutaj Nadia Danowa, problem wywózek jest w Bułgarii ciągle tematem tabu, a dojście do prawdy utrudniają utrwalone w świadomości narodowej autostereotypy, każące widzieć siebie samych jako wspólnotę tradycyjnie tolerancyjną, której obce były wszelkie przejawy antysemityzmu⁴⁷. W ostatnich latach uczeni bułgarscy podjęli próbę częściowego przełamania tego wyobrażenia, pokazując, że naród bułgarski nie był tak liberalny w stosunku do przedstawicieli innych grup etnicznych, jak pozornie mogłoby się wydawać. Mimo swojej niewielkiej liczebności Żydzi spotykali się z niechęcią ze strony dominującej ludności słowiańskiej jeszcze przed formalnym odzyskaniem niezależności przez państwo w 1878 r.⁴⁸ Niewątpliwie jednak wzrost wpływów niemieckich w Bułgarii w latach trzydziestych i na początku lat czterdziestych XX w. znacznie pogorszył status ludności żydowskiej oraz wpłynął na ostateczną decyzję władz w Sofii o rozpoczęciu procesu deportacji Żydów do nazistowskich obozów koncentracyjnych na terytorium okupowanej Polski. Za działania te Bułgarzy ponoszą odpowiedzialność, niezależnie od faktu ocalenia od zagłady społeczności żydowskiej zamieszkującej tereny znajdujące się w przedwojennych granicach państwa.

Słowa kluczowe

Historiografia bułgarska, deportacje Żydów, historia Bułgarii 1941–1944, Macedonia Wardarska, Tracja Zachodnia, Holocaust

Abstract

This article surveys Bulgarian historical publications (collections of documents, monographs, collective works, and articles in periodicals) regarding the deportation of Jews from the territories annexed by Bulgaria during WWII (Vardan Macedonia, Western Thrace with a fragment of Aegean Macedonia that is, 'Belomorie', and Piro). Such publications have been appearing on the Bulgarian

⁴⁷ Danowa, *Dyłgata sjanka na minatoto...*, s. 53–54.

⁴⁸ Szerzej na temat stereotypu Żyda w bułgarskim społeczeństwie zob. Olga Todorowa, *Obrazyt na „neczistija ewrein” w byłgarskata kniżnina ot XVIII – naczałoto na XIX vek i wyw folklor*, „Byłgarski Folklor” 1993, nr 3, s. 10–21; Petyr Angełow, *Predstawa za „drugija” w byłgarskija pesenen folklor*, „Byłgarska Etnologija” 1997, nr 1–2, s. 109–121; Olga Todorowa, *Ewreite w byłgarskata słowesnost ot naczałoto na XIX vek do Oswobożdeniето*, „Liberalen Pregled” 2012, cz. 3, s. 256–276; Wiktoria Kulenska, *The Antisemitic Press in Bulgaria at the End of the 19th Century*, „Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC” 2012, nr 3, s. 72–85. Wskazuje się również, że na przełom w niechęci do Żydów na ziemiach bułgarskich znaczący wpływ miała wojna rosyjsko-turecka z lat 1877–1878 i dokonane w czasie konfliktu pogromy, jak również niekorzystne dla Bułgarii postanowienia kongresu berlińskiego. Zob. Bartłomiej Rusin, *Pogromy Żydów na ziemiach bułgarskich Imperium Osmańskiego w czasie wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878* (w przygotowaniu).

publishing market since 1945, which testifies to Bulgarian scholars' continuous interest in the issue of the fate of the Jewish minority, which remained under Sophia's control. Until the fall of communism there were significant ideological limitations to Bulgarian historiography, while scholarly articles or books stressed the role of the communist movement (led by the future General Secretary of the Bulgarian Communist Party, Todor Zhivkov) and ordinary citizens in rescuing the local minority from deportation to the death centre in Treblinka. The dissolution of the Eastern Bloc and the freeing of historical research from the corset of ideological propaganda brought the first Bulgarian publications that stressed the positive role of King Boris III and certain Bulgarian politicians, for instance, Dimitar Peshev, who purportedly opposed the political pressure exerted by Berlin with regard to deportation of Bulgarian Jews. However, the issue of Bulgaria's responsibility for deportations of Jews from the annexed territories remains sufficiently researched. One may also see the resistance offered by some scholarly milieus, which wish to regard their country as the only one that did not participate in the Holocaust.

Key words

Bulgarian historiography, deportations of Jews, history of Bulgaria during 1941–1944, Vardan Macedonia, Western Thrace, Holocaust